

Prof. dr Lynne Montgomery*
Prof. dr Zdravko Jež**
Snežana Prelević***

UDK: 001.891:168.522
BIBLID: 0352-3713(2008)25,10-17

SPECIFIČNOSTI NAUČNO-ISTRAŽIVAČKOG RADA U DRUŠTVENIM NAUKAMA

„Radikalna sumnja je otac spoznaje”¹
(M. Veber)

REZIME: Metodologija naučno-istraživačkog rada predstavlja svojevrsnu riznicu dosadašnjih iskustava naučnih radnika iz različitih oblasti. Stoga su mnoge teme ostale van okvira ovog rada, dok su obrađena osnovna pitanja metodologije (metod i izvori metodoloških saznanja) i naučnog istraživanja (metodološki postulati naučne delatnosti i faze naučnog istraživanja) s posebnim osvrtom na specifičnost istraživanja i problem objektivnosti istraživanja u društvenim naukama, te je ukazano na izvesna otvorena pitanja iz pomenute materije.

Ključne reči: metodologija, naučno istraživanje, predmet naučnog istraživanja, metod naučnog istraživanja

Uvod

Naučni rad predstavlja specifičan način razmišljanja i promišljanja, koje smjera da bude istinito. Postoje i drugi sistemi ideja, verovanja i prakse – zdrav razum, religija, ideologija, umetnost i sl. koji nude svoje poglede na čoveka, prirodu i društvo. Mišljenje je, dakle, širi pojam od naučnog mišljenja.

Nauka predstavlja sumu znanja o objektivnoj stvarnosti do koje se pristiglo upotrebom određenih metoda istraživanja. Nauka se ne zaustavlja na pojedinačnom, već nastoji da, misaonim sređivanjem objektivne stvarnosti koje ide dalje od podataka o toj stvarnosti, objasni veliki broj pojedinačnih slučajeva. Međutim, što mišljenjem postizemo veću opštost povećavamo opasnost da misao izgubi vezu sa objektivnom stvarnošću. Zbog toga naučna misao, primenom naučnih metoda proverava istinitost svoga mišljenja.

Svaka nauka ima predmet istraživanja koji je deo objektivne stvarnosti i način saznanja, odnosno subjektivnu praksu preko i pomoću koje dolazi do svesti o objektu. Prema tome, predmet istraživanja naučnih metoda su delovi objektivne stvarnosti koje je nauka definisala i osmislila kao svoj predmet, a predmet istraživanja metodologije naučnog rada su naučne metode.

* Profesor na Pravnom fakultetu za obrazovanje diplomiranih pravnika za privredu i pravosuđe, Univerziteta Privredna akademija.

** Profesor na Pravnom fakultetu za obrazovanje diplomiranih pravnika za privredu i pravosuđe, Univerziteta Privredna akademija.

*** Saradnik u nastavi na Pravnom fakultetu za obrazovanje diplomiranih pravnika za privredu i pravosuđe, Univerziteta Privredna akademija.

¹ <http://bs.wikiquote.org>, 15. 02. 2008.

Metod

Savremena metodološka misao posmatra metode naučnih istraživanja kako sa aspekta metodologije tako i sa aspekta predmeta istraživanja nauke.

Metodologija ima za cilj ne samo da opisuje naučnu praksu, nego i da propisuje logička, tehnička, organizacijska i strategijska pravila o tome kako treba da se radi u nauci da bi njeni rezultati bili valjani. Metodologija nije, međutim, samo normativna nauka. Ona je istovremeno i kritika nauke i naučnog metoda.

Metod predstavlja način istraživanja, postupak koji se primenjuje u nekoj nauci kako bi se došlo do saznanja naučne istine. Dakle, metod označava način ispitivanja, način rada i način mišljenja. U teoriji postoje različite klasifikacije metoda. Tako npr. razlikuju se: opšte metode (koje se primenjuju na svim područjima), specijalne metode (koje se mogu primeniti samo na nekim područjima), filozofske metode (dijalektička, transcendentna, fenomenološka itd.), naučne metode (prirodno-naučne, ekonomske, sociološke, psihološke, biološke itd.), metode naučnog istraživanja (analiza, sinteza, indukcija, dedukcija, posmatranje, eksperiment itd.), metode naučnog izlaganja ili metode gotovog saznanja (definicija, divizija, klasifikacija, dokaz itd.), pedagoške metode (akromatska, erotematska itd.) i druge.

Metod je način istraživanja koji se primenjuje u nekoj nauci i predstavlja sastavni deo njene istraživačke delatnosti. Metode istraživanja otkrivaju objektivnu stvarnost prirode, čoveka i društva. Da bi postigla taj cilj, nauka se služi određenim kriterijumima ocenjivanja da li određeni rezultat istraživanja treba prihvatiti kao objektivno istinit ili ne. Stoga metod istraživanja mora da zadovolji izvesne logičke, tehničke, organizacijske i strategijske uslove.

Logički uslovi se odnose na poštovanje logičkih pravila prilikom stvaranja definicija, klasifikacija, kao i pri donošenju sudova, zaključaka i iznošenja dokaza.

Tehnički aspekt naučnog metoda podrazumeva tehnička sredstva pomoću kojih nauka nastoji doći do novih saznanja. U oblasti društvenih nauka najčešće se koriste sledeće tehnike za prikupljanje, klasifikaciju i analizu činjenica: posmatranje, intervju, anketa, istoriografska metoda, analiza sadržaja, eksperiment, statističke metode, uporedna metoda, tehnike skaliranja itd.

Organizacijski aspekti naučnog metoda pretpostavljaju optimalne organizacione forme naučnog rada, optimalne forme komunikacije među naučnicima, kao i vaspitanje mlađeg naučnog kadra, individualnu i kolektivnu produktivnost naučnika i sl.

Strategijski aspekt naučnog metoda odnosi se na postojanje i ostvarivanje dugoročnih teorijskih ciljeva i zadovoljavanje praktičnih potreba ukoliko se reši neki značajan teorijski problem u nauci.

Naučni rad, dakle, mora biti zasnovan na naučnoj teoriji i mora uključivati postupke iskustvenog proveravanja. Stoga faze naučnog istraživanja treba da logički povežu najopštiji nivo naučnog mišljenja, nivo teorijske orijentacije i nivo empirijsko-metodijskih postupaka u jedinstvenoj naučno-istraživačkoj aktivnosti.

Naučne tvrdnje treba da budu jasne, precizne i društveno razumljive, naučni sudovi obrazloženi i koherentni tako da se jedni sudovi mogu logički izvesti iz drugih, a naučna misao, odnosno naučna saznanja moraju biti praktično proverena. Na osnovu definicije predmeta istraživanja uz pomoć odgovarajućih metoda dolazi se do određenih podataka, a na osnovu podataka i informacija izgrađuju se pojmovi, jezik, hipoteze, zakoni i teorije. Logika nauke je u objašnjavanju njenog predmeta tako da podatke objašnjava pojmom, pojmove zakonom, zakone teorijom, a teorije sistemom.

Metodološki postulati naučne delatnosti

Sistem naučnog saznanja o prirodi, čoveku i društvu zasniva se na sledeća četiri osnovna, konstitutivna metodološka principa:

1. Objektivnosti, odnosno intersubjektivne proverljivosti naučnih iskaza, hipoteza i teorija što se omogućava jasnom i preciznom prezentacijom naučnih nalaza, zatim obezbeđivanjem javnosti svih faza istraživanja, te prihvatanjem naučnog saznanja kao hipotetičkog, relativnog budući da u nauci nema konačnih rešenja i istina, jer svako naučno otkriće može biti prevaziđeno i zamenjeno novim rešenjem. Upravo zahvaljujući metodološkom postulatu objektivnosti nauka, kao posebna vrsta duhovne aktivnosti čoveka, stalno sama sebe ispravlja i time se sve potpunije približava istini o stvarnosti.
2. Pouzdanosti, što se postiže odgovarajućim empirijskim dokazima. Ne treba, međutim, osporavati naučnu pouzdanost iskaza, hipoteze ili teorije koje se temelje na podacima i pojmovima čiji se sadržaj ne može čulno opaziti. Insistiranje na slepoj privrženosti činjenicama sputava razvoj originalnosti u nauci.
3. Opštosti, nauka nastoji da putem apstrakcije, analize i sinteze dokuči suštinu pojava koje ispituje i da utvrdi opšte i relativno stalne odnose i veze koje se među njima uspostavljaju. U nauci se najpre složena stvarnost raščlanjuje na prostije elemente, da bi se potom, nakon odvojenog proučavanja tih elemenata, došlo do onoga što je u njima zajedničko, trajno i relativno nepromenljivo. Opštost naučnog saznanja izražava se otkrivanjem naučnih zakona (koji mogu biti deskriptivni, kauzalni, funkcionalni, strukturalni i zakoni razvoja, odnosno strogo egzaktni, zakoni verovatnoće i tendencijskih pravilnosti), izgradnjom naučnih modela (opisni i teorijski, induktivni i deduktivni, deterministički i epohastički itd.) i izgradnjom idealnih tipova. Konstituisanje naučnih modela karakteristično je za prirodne nauke, dok društvene i humanističke nauke razumevanje unutrašnje suštine društvenih i kulturnih pojava objašnjavaju pomoću idealnih tipova. Idealni tipovi, čiji je utemeljivač Maks Veber, predstavljaju apstraktne teorijske modele koji se grade idealizacijom, odnosno preuveličavanjem i preneglašavanjem bitnih konstitutivnih osobina određene vrste pojava. U Veberovoj metodologiji najveći značaj imaju idealni tipovi opšteg karaktera, koji se odnose na društvene pojave koje nisu ograničene na jedan istorijski period ili na jedno društvo, nego se javljaju u raznim društvima i kulturama.
4. Sistematičnosti, koja se ogleda u koherentnosti i konzistentnosti unutrašnjeg predmetnog, sadržajnog, logičkog i metodološkog poretka konstitutivnih delova nauke, naučnih teorija, naučnih zakona i naučno-teorijskih pojmova. Neophodno je da se iz osnovnih pojmova mogu logičkom doslednošću izvesti složeniji, opštiji i apstraktniji pojmovi, kao i da postoji saglasnost principa i iskustvenih saznanja formulisanih u vidu naučnih iskaza, zakona i teorija.

„Vrhunski dommet celokupne nauke je da što više empirijskih činjenica obuhvati logičkim rasuđivanjem iz što manjeg broja hipoteza i aksioma”² (A. Ajnštajn).

Izvori metodoloških saznanja

Metodologija naučnog rada je zasnovana na iskustvenim i teorijskim saznanjima različitih istraživača, sticanim, proveravanim, sistematizovanim i promišljenim mnogo

² <http://sr.wikipedia.org>, 20.02.2008.

puta na raznim mestima. Nijedno empirijsko ili teorijsko istraživanje nije moglo biti obavljeno a da pri tom nije korišćena izvesna koncepcija o istraživanju, da na neki način nisu prikupljeni i obrađivani podaci, te da na osnovu njih nisu formirani neki naučni zaključci. U tom smislu izvore metodoloških saznanja čine filozofija (posebno epistemologija), logika, sociologija saznanja, postojeća naučna saznanja o različitim predmetima nauke i o metodama saznanja u okviru različitih nauka, sistematizovana i nesistematizovana istraživačka iskustva, odnosno evidentirana praksa istraživanja sadržana i iskazana u realizovanim istraživačkim projektima, te specijalna metodološka istraživanja.

Faze naučnog istraživanja

Postupak naučnog istraživanja polazi od logičkih načela i principa i vrši se po utvrđenim fazama (radnjama) koje su zajedničke za sve nauke. Naučno istraživanje je, dakle, organizovan proces sticanja saznanja o strogo definisanom predmetu istraživanja primenom verifikovanih naučnih metoda, te predstavlja složenu celinu misaono-fizičkih, stvaralačkih, rutinskih i operativno-tehničkih, intelektualnih i manualnih procesa i radnji.

Iako ne postoji opšta saglasnost, široko je prihvaćeno mišljenje da postupak naučnog istraživanja obuhvata sledeće faze:

1. određivanje predmeta istraživanja,
2. postavljanje hipoteze,
3. prikupljanje podataka i njihovu obradu,
4. naučni opis pojave (procesa, odnosa) koja se istražuje, i
5. naučno objašnjenje.

Analizom postojećih naučnih znanja istraživač otkriva praznine i izvesne nerešene probleme koje formuliše kao predmet svog istraživanja. Na bazi prethodnih teorijskih saznanja i novootkrivenih empirijskih činjenica istraživač postavlja hipotezu, odnosno misaonu pretpostavku o odnosima među pojavama ili među činiocima jedne pojave koja je predmet istraživanja. Hipoteza u izvesnom smislu predstavlja smešu istine i verovatnoće, ili neistine. Potom sledi prikupljanje podataka i njihova obrada, faza koja obuhvata sve radnje i postupke kojima se pribavljaju i na odgovarajući način sređuju i klasifikuju iskustvene činjenice i podaci na osnovu kojih se može ispitati da li su i u kojoj meri polazne hipoteze, odnosno pretpostavke opravdane.

Nakon prikupljanja i sređivanja građe sledi opis pojava, procesa i odnosa odgovarajućim naučnim jezikom. U mladim i nerazvijenim naukama većina istraživanja se uglavnom završava ovom fazom istraživanja ukoliko nisu postavljene celovite i naučno pouzdane teorije na osnovu kojih bi se mogla izvršiti uopštavanja empirijskih činjenica i naučno objašnjenje pojave.

Naučno objašnjenje predstavlja najvažniju, ali i najtežu fazu naučnog istraživanja. Završna faza objedinjava mnoštvo misaonih i logičkih radnji kojima se otkrivaju novi, do tada nepoznati odnosi i veze među pojavama koje se istražuju pomoću:

- a) analize – raščlanjivanjem pojave koja se istražuje na njene sastavne delove u cilju njihovog dubljeg i svestranijeg proučavanja,
- b) sinteze – stvaralačkim povezivanjem i objedinjavanjem saznanja o pojavi kao celini,
- c) apstrakcije – izdvajanjem bitnih od nebitnih osobina pojave koja se istražuje i uočavanja njene suštine, i

- d) generalizacije – uopštavanjem svojstva pojedinih pojava do kojih se došlo apstrakcijom na celu vrstu pojava.

Naučno objašnjenje, zavisno od ciljeva koji su postavljeni u naučnom istraživanju, može biti:

- a) strukturalno objašnjenje – pojava koja se istražuje smešta se u širi sistem, strukturu, te se pomoću te strukture objašnjava njena priroda,
- b) funkcionalno objašnjenje – utvrđuje se funkcija, uloga pojave koju vrši u odnosu na sistem, u smislu da li doprinosi njegovom jačanju, slabljenju ili je pak neutralna u odnosu na sistem,
- c) uzročno objašnjenje – otkrivanje uzročno-posledičnih veza i odnosa među pojavama ili činocima pojave koja se ispituje,
- d) dijalektičko objašnjenje – najviši i najpotpuniji tip naučnog objašnjenja koje teži da pojavu objasni u totalitetu, te kao takvo objedinjava strukturalno, funkcionalno i uzročno objašnjenje. Dijalektički objasniti pojavu znači otkriti njenu unutrašnju strukturu, njene funkcije, kao i uzroke njenog nastanka i menjanja.

Specifičnost istraživanja u društvenim naukama

U istraživanju društvenih pojava polarizovale su se dve grupe naučnih radnika. Na jednoj strani su teoretičari, koji neguju racionalni pristup, a na drugoj strani su empiričari koji takav pristup zanemaruju. Kako bi se došao do naučne istine neophodno je, međutim, objediniti logičko razmišljanje o predmetu koji se istražuje i empirijsku verifikaciju tog razmišljanja.

Saznanjem objektivne stvarnosti zadovoljava se jedna od osnovnih čovekovih potreba – znatiželja, ali naučna istina ima i instrumentalnu vrednost jer se može primeniti pri obavljanju mnogih praktičnih delatnosti i aktivnosti. Nauka, dakle, otkriva zakonitosti koje postoje u objektivnoj stvarnosti, a tehnika izmišlja načine primene tih otkrića kako bi povećala efikasnost čovekovog delovanja. Danas je naučni rad nezamisliv bez tehnike u objektivnom smislu kao što su kompjuteri, mikroskopi, teleskopi i sl. Međutim, tehnika u subjektivnom smislu (umešnost naučnog istraživanja) ima još veće značenje. Efikasnost i efektivnost naučnog rada mogu se najviše povećati i povećavaju se poznavanjem i korišćenjem zakona mišljenja (logike), poznavanjem i korišćenjem znanja o predmetu koji se istražuje (teorije) i poznavanjem i korišćenjem empirijskih postupaka pomoću kojih se istražuje (praktična provera). Prema tome, poboljšanje tehnike naučnog rada u subjektivnom smislu zahteva povezivanje znanja logike, teorije i znanja o empirijskim postupcima.

Specifičnost društvenih pojava, koja se odražava na metodologiju njihovog izučavanja, sastoji se u uslovljenosti velikim brojem tesno isprepletanijh varijabli (fizičkim, biološkim, geografskim, ekonomskim, pravnim, moralnim, ideološkim, političkim, istorijskim i individualnim) koje se stalno menjaju. Stoga se zakoni društvenih pojava odnose na veoma složene sisteme uzajamnih dejstava sa velikim brojem faktora koji ih određuju.

Iskustvenim (empirijskim) putem ne možemo zahvatiti društvo u njegovoj ukupnosti. Povezanost ograničenih istraživačkih problema i društvene celine ostvaruje se istraživanjem jednog pomoću drugog, rasvetljavanjem činjenica pomoću apstraktnog razmišljanja i obrnuto. Stvarnost nije mehanički zbir činjenica, te skupiti sve činjenice ne znači saznati stvarnost. Društvena celina ne predstavlja skup nepovezanih, haotičnih

činjenica, ona ima logiku strukture, socijalnog sistema i razvojnih tendencija, te saznanje o njoj nije prosto ogledalo stvarnosti. Upoznati pravi karakter pomenutog totaliteta znači razumeti unutrašnje zakonitosti, unutrašnje povezanosti koje se otkrivaju ispod površnih i slučajnih pojava, u dijalektici delova i celine, unutrašnje suštine i pojava i stvari.

Krajnji cilj istraživanja društvenih nauka je razumevanje dijalektike društvene celine. Kako ne postoji direktan put, do navedenog cilja može se stići samo preko istraživanja užeg predmeta koji predstavlja naš neposredni i uži istraživački zadatak. Upravo zato je bitan dobar izbor reprezentativnih isečaka koje možemo neposredno (iskustveno) posmatrati, te koji sadrže jake karakteristike društvene celine koje otkrivaju njenu prirodu.

Teorijski okvir se odnosi na osobenosti celine i ne zavisi isključivo od toga šta će se moći neposredno proveriti. Teorijski okvir je, dakle, širi od neposrednog empirijskog zahvata i u svetlu teorije pojedinačne činjenice dobijaju puno značenje. Sve oblasti stvarnosti su, u stvari, kompleksi sastojaka koji utiču jedni na druge. Izolovane činjenice su tek istrgnuti momenti koji uklapanjem u odgovarajuću celinu dobijaju objašnjenje i istinitost.

Potpuna, neposredna empirijska proverljivost jednog teorijskog koncepta, međutim, ne postoji. Poslednja verifikacija je sama istorija, život. Uvažavanje istorije, odnosno uključivanje istorijske dimenzije u naučnom projektovanju i fazama istraživanja ima metodološki značaj. Društvene pojave na možemo razumeti u potpunosti ako nemamo u vidu prošla iskustva pojedinaca i grupa, savremene uslove egzistencije i buduće ciljeve pojedinaca i društvenih grupa. „Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis (Ciceron).”³ Istoriju možemo posmatrati kao svojevrsnu laboratoriju u kojoj su vekovima vršeni razni eksperimenti i tražene formule organizacije društvenog života. Ta bogata riznica ljudskih drama pruža mogućnost razumevanja alternativa u čijim su okvirima ljudski razum i ljudska sloboda sada u stanju da stvaraju istoriju.

Problem objektivnosti istraživanja u društvenim naukama

Istraživač društvenih pojava, procesa i odnosa je istovremeno i posmatrač i učesnik istih. Istorijsko i kulturno iskustvo, postojeća znanja, lični interesi i vrednosne orijentacije, kao i celokupna struktura ličnosti su apriorni elementi percepcije. Upravo zato se, neretko, dešava da se ista pojava opaža i interpretira različito od grupe posmatrača. Na istraživača neminovno utiče i njegov položaj u društvu, odnosno pripadnost određenoj društvenoj klasi, koja povlači, ne uvek svesno prihvaćene, sisteme vrednosti pa čak i predrasude, jer „politička jednakost... nije empirijska tvrdnja da su sve grupe potpuno iste”⁴ (S. Pinker). U pomenutom smislu proces naučnog istraživanja društvenih pojava, odnosno objektivno i javno ispitivanje može naići na otpor pojedinih društvenih grupa, organizacija i institucija. Stoga istina može biti slaganje naučnih ideja sa grupnim interesima.

Metodološka istraživanja pokazuju da je radi svođenja pristrasnosti istraživača društvenih pojava na najmanju moguću meru neophodno jasno i eksplicitno iznošenje vrednosnih pretpostavki istraživanja, odnosno predmeta istraživanja, hipoteze, principa

³ Istorija je svedok vremena, svetlo istine, život pamćenja, učiteljica života, glasnik starine, <http://www.mojepраво.net>, 24.02.2008.

⁴ <http://www.b92.net>, 20.02.2008.

za selekciju podataka i definisanje ključnih pojmova. Istraživač treba tačno i precizno da prikuplja ne samo podatke koji potvrđuju postavljenu hipotezu već i podatke koji se ne slažu sa njom, kako bi pažljivom analizom istih sagledao druge eventualne aspekte problema koji ga mogu odvesti postavljanja nove hipoteze i napuštanju prvobitne. Upoređivanje podataka prikupljenih različitim tehnikama pruža mogućnost konstantnog proveravanja polazne hipoteze i ispitivanja alternativnih.

Istraživač treba da vodi računa o mogućim tumačenjima prikupljenih podataka, kao i o logičkom povezivanju zaključaka sa pretpostavkama od kojih je pošao. Ukoliko saznanja do kojih je došao pružaju osnov, istraživač mora biti spreman da napusti tradicionalne ideje, kao i kritike i neodobravanje na koje će naići. „Svaki veliki napredak u nauci uključivao je apsolutno odbacivanje ranijih naučnih autoriteta”⁵ (Oldos Haksli).

Zaključak

Kako bi se omogućila intersubjektivna proverljivost saznanja, kao i razmena iskustava, jedan od osnovnih principa naučno-istraživačkog rada jeste prezentovanje rezultata istraživanja javnosti – raditi, završiti, objaviti ("Work. Finish. Publish."⁶, M. Faraday) i ne zaustaviti se na tome, jer društveni odnosi imaju dinamičku strukturu. U društvenim naukama ne samo da se menjaju metodi istraživanja već i sam predmet istraživanja, a nova saznanja bacaju drugačije svetlo na već postojeća, zbog čega je „dobar naučnik osoba kod koje se sačuvala dečija radoznalost. Kad jednom nađe neki odgovor, on odmah ima mnoga nova pitanja.”⁷ (H. Spinoza).

U procesu traganja za istinom, istraživač mora biti svestan mogućih vidova upotrebe saznanja do kojih je došao, pa čak i zloupotreba. Izvan naučnog rada, način i svrha primene otkrića može izazvati moralne dileme. U oblasti društvenih nauka postoji i opasnost od ideološke interpretacije činjenica o društvenoj stvarnosti i stavljanja naučno-istraživačkog rada u funkciju praktičnih interesa jedne društvene grupe.

**Assoc. prof. Lynne Montgomery, Ph.D., Assoc. prof. Zdravko Jež, Ph.D.,
Snežana Prelević**

Specifics of scientific research work in humanities

Abstract

Methodology of scientific research work represents a sort of treasury of experiences till date of scientists from various fields. Therefore, many topics remained outside the scope of this paper. On the other hand, the basic issues of methodology (method and sources of methodology knowledge) and scientific research (methodology assumptions of scientific work and stages of scientific research) have been processed, with a particular emphasis on specifics of research and issue of objectivity of research in humanities. It was pointed out to certain open issues from the mentioned field.

Key words: methodology, scientific research, object of scientific research, method of scientific research

⁵ <http://www.sr.wikiquote.org>, 27.02.2008.

⁶ <http://en.wikipedia.org>, 28.02.2008.

⁷ <http://sr.wikiquote.org>, 27.02.2008.

Literatura

1. Bosnić, S., *Empirijsko istraživanje društvenih pojava*, knjiga I, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1967.
2. Bosnić, S., *Empirijsko istraživanje društvenih pojava*, knjiga II, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1969.
3. Marjanović, M., Markov, S., *Osnovi sociologije*, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, 1998.
4. Šamić, M., *Kako nastaje naučno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1984.
5. Šešić, B., *Opšta metodologija*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.
6. <http://bs.wikiquote.org>. (15.02.2008.);
7. <http://sr.wikipedia.org>. (20.02.2008.);
8. <http://sr.wikiquote.org>. (27.02.2008.);
9. <http://en.wikipedia.org>. (28.02.2008.);
10. <http://www.singidunum.ac.yu> (14.02.2008.);
11. <http://www.mojepраво.net> (24.02.2008.);
12. <http://www.b92.net> (20.02.2008.).